

REVISTA BORJA. REVISTA DE L'IEB, 5: ACTES DEL CONGRÉS ELS BORJA EN L'ART

Els Borja en l'obra de Joan Francesc Mira*

MIQUEL NAVARRO SORNÍ

Bona vesprada i moltes gràcies per la seua presència un dissabte a les 19 h per a escoltar-me, la qual cosa té molt de mèrit per part de vostés. Gràcies també als organitzadors del Congrés per haver-me invitat a participar en ell i més amb la ponència de clausura. Moltes gràcies.

Fa ja alguns anys, no recorde si va ser pel 2000 amb motiu de l'*Any Borja* i les diverses exposicions que es van fer a València, Xàtiva i Gandia, o si va ser poc després amb motiu de la presentació del projecte del *Diplomatari Borja* i la publicació del seu primer volum, un intel·lectual valencià, lligat al món de la Universitat, i “de cuyo nombre no quiero acordarme”, va publicar un article d'opinió en el diari *Levante*, on venia a dir que el tema dels Borja era un tema esgotat, al qual ja no podia traure-se-li cap partit, i que totes estes iniciatives al voltant d'ells no eren més que “pegar-li voltes al nano” (com diem col·loquialment), que no servien per a res, i no feien més que repetir tòpics sense cap utilitat històrica, intel·lectual ni social.

Bé, crec que este congrés és un desmentiment rotund d'eixa opinió. Els Borja no són en absolut un tema esgotat, queda molt a fer i a dir, es pot treballar encara molt sobre ells; en primer lloc en el camp de la investigació arxivística, on coneixem només la documentació més rellevant, però queden encara sepultats en els arxius espanyols, italians, i inclús francesos, multitud de documents referents als Borja i el seu entorn, que iniciatives laudables com el *Diplomatari Borja* estan recuperant, i que faran molta llum sobre la família i cada un dels seus personatges (principals i secundaris).

Tenim, després, el camp de la historiografia, que demana una revisió històrica dels Borja, una anàlisi de tot el que s'ha escrit històricament sobre ells i la interpretació que han fet els historiadors de la seua fortuna i del seu infortuni, tema que donaria per a tot un futur congrés. Cabria, dins d'este apartat, l'estudi seriós de la seua repercussió eclesiàstica, cultural, social i inclús política en València, per a calibrar l'empremta que van deixar ací, en la seua terra, i la profunditat de la mateixa.

Després tenim el gran tema de la seua rellevància en l'imaginari occidental, com a personatges arquetípics d'actituds o comportaments, generalment negatius, que tampoc ha sigut estudiat amb l'amplitud requerida.

I què dir de la seua projecció i influx en el món vastíssim de l'art –tema d'este congrés–, on, a més del camp de les arts plàstiques, edífices o decoratives –el més estudiat–, queden per aclarir les seues relacions reals amb l'humanisme italià, la profunditat de les mateixes, el seu mecenatge en este camp i en el de la música, on necessitem investigació. Els Borja donen per a molts congressos!

* Enviat: 3/10/2016. Acceptat: 7/10/2016.

Perquè els Borja són encara una mina útil, una pedrera d'on poden extraure's molts productes, molts materials, molts temes: uns bons, altres roïns, igual com en les mines s'extrau la mena i la ganga i després cal separar-les. I eixe és el nostre treball, el de tots aquells que, des de diverses perspectives, ens dediquem a estudiar els Borja.

Però deixem estes consideracions i entrem en el tema de la ponència: *Els Borja en l'obra de Joan Francesc Mira*. Que jo subtitularia: *De la ficció a la història*. Perquè a vegades les ficcions històriques, les novel·les, les obres teatrals o les pel·lícules tenen la benèfica conseqüència de conduir els seus lectors o espectadors cap a la història, a fi de delimitar una vegada més el fictici de la realitat. I això és el que ocorre en el cas de Joan Francesc Mira: que ens porta de la ficció, la seua novel·la *Borja Papa*, a l'alta divulgació històrica de la seua publicació *Els Borja. Família i mite*.

Els Borja han atret l'atenció de molts escriptors pel caràcter fascinant de les seues figures, pel mite que els rodeja, que els fa personatges novel·lescos. De fet, la seua fortuna sorprenent i les seues personalitats extraordinàries van despertar ja en els seus contemporanis les més diverses reaccions. Ningú no va ser indiferent davant dels Borja en el seu temps, pocs es varen sostroure a l'atracció de les seues personalitats. Ni tampoc després. I entre ells, actualment, Joan Francesc Mira, un autor polifacètic, que ha prestat atenció tant a temes antropològics, sociològics, etnològics o lingüístics, com a la creació literària i a la traducció de textos clàssics. I també a temes històrics valencians, com els Borja, sant Vicent Ferrer o Blasco Ibáñez.

En efecte, Mira ha experimentat la fascinació que exercixen les figures mítiques dels Borja, s'ha sentit atret per elles, com en altre temps ho van ser literats de la talla de Victor Hugo, Alexandre Dumas, Guillaume Apollinaire, o directors de cine como Henry King (*El príncipe de los zorros*), Mitchell Leisen (*La venganza de los Borja*) o Christian Jaque (*Lucrecia Borgia*). Cap d'ells no es va equivocar quan va detectar en les vides dels Borja –més novel·lesques i tràgiques d'allò que és habitual– excel·lent matèria de ficció, amb una força dramàtica inusual. Més recentment, noves ficcions s'han apoderat d'esta matèria borgiana, encara que amb menor qualitat, com les novel·les de Mario Puzzo, Vázquez Montalbán i altres, i s'ha renovat una vegada més l'interés pels Borja, però amb la vista més posada en les expectatives comercials que en la qualitat del producte, i així, finalment el tema s'ha metamorfosejat en diversos fulletons televisius, que rivalitzen en procacitats i excessos, i inclús en estrafoles videojocs.

I és que els Borja continuen fascinant, encara tenen poder d'atracció. Joan Francesc Mira n'és una prova. Diguem-ho amb les seues paraules: "Aproximar-se a la família Borja i al seu temps, alçar el vel de la distància i del mite –conèixer una miqueta millor *qui* eren realment i quina vida van viure–, equival, quasi inevitablement, a sentir els efectes d'un poder d'atracció ben especial".¹ De fet, ell definix *Borja Papa* com "el producte d'una antiga fascinació per un personatge absolutament irreplicable, per l'aventura romana del llinatge dels Borja, i pel seu destí singular en la història i en la llegenda".²

Així, podem dir que Mira ha sucumbit a l'embruixament dels personatges borgians. Encara més, m'atreviria a dir que si estos personatges no l'haguessen tingut no hagués escrit sobre ells, perquè per a tot autor resulta difícil, per no dir impossible, escriure sobre uns personatges sense encant, que no li atraguen.

¹ MIRA, 2000: 7.

² MIRA, 2001: 329.

Per això, no és casual que la seua primera aproximació als Borja siga novel·lística, en *Borja Papa*, i després vinga l'assaig de divulgació històrica, perquè els Borja són en si mateixos personatges “novel·lescos”, una font d'inspiració per a qualsevol autor. Perquè, ¿qui pot acostar-se a la superba figura d'Alexandre VI i no sentir el seu extraordinari poder de fascinació? Recorde a este respecte les paraules del meu mestre, el pare Miquel Batllori, qui deia del segon papa Borja: “la seva política podrà ésser discutida; la seva vida privada, de cardenal i de papa, és penosa; però la gran personalitat de Roderic de Borja abassega tant els qui la contemplen amb admiració i simpatia, com els que l'han envoltada de llegenda i de passió: pot excitar els sentiments més contradictoris, llevat de la indiferència”.³

I el mateix cal dir del seu tio Alfons de Borja. Que un home eixit del no-res arribara a la seu de sant Pere, ja és prou per a escriure una novel·la, i de fet s'ha escrit: la de Luis Gómez-Acebo, *A la sombra de un destino*.⁴ Ara bé, como diu Mira, açò “no era cap novetat”, al cap i a la fi el mateix havia ocorregut amb el seu antecessor en el papat, Nicolau V, l'humil Tomasso Parentucelli da Sarzana. Però en el cas dels Borja la cosa es complica: “que el nebot d'aquest papa fora papa al seu torn, podia passar alguna vegada” (va ser el cas de Sixt IV i el seu nebot Juli II, o de Pius II i el seu nebot Pius III, però no era una cosa freqüent). “Ara bé –diu Mira–, que aquest segon papa de la família culminara el seu ascens casant quatre fills amb famílies sobiranes, això no havia passat mai, ni ha tornat a passar. Si afegim que els anys del pontificat d'un valencià tan singular com Alexandre VI van ser decisius per a posar els fonaments militars i polítics del nou poder papal, i si afegim encara que dos dels seus fills, Lucrècia i Cèsar, es van convertir amb motiu o sense motiu en una mena d'encarnacions o arquetips permanents de les ‘virtuts’ i dels ‘vics’ del seu temps, llavors la *matèria borgiana* –com afirma Mira– ja no és solament una peripècia interessant: és una *matèria* irrepetible i única”.⁵

De fet, podem dir amb Mira que en el cas dels Borja “la seua peripècia vital està feta amb materials tan fora del comú que, si no s'haguera produït com es va produir, segurament ni la imaginació més fèrtil i atrevida podria fabricar de manera creïble unes històries com les seues”.⁶

En efecte, ¿qui podria haver imaginat la història d'una família que comença amb un simple clergue d'un país marginal dins la cristiandat, que arriba a papa amb setanta-huit anys i organitza una croada (quan ja havia passat el temps de les croades), aspira a casar un nebot, Pere Lluís de Borja, amb l'hereva del regne de Xipre i a instal·lar-lo en el tron de Nàpols; i deixa un altre nebot, Roderic de Borja, com a cap de l'administració de l'Església romana; i este, al seu torn, amb diversos fills, arriba també a papa, comença a destruir el poder immemorial dels barons dels Estats Pontificis, projecta fundar nous estats per al seu llinatge, casa els fills amb les més altes cases principesques d'Europa, i en el moment de la mort és cobert amb un oprobí més negre que el de cap del seus antecessors? Qui hauria estat capaç de sumar tanta fantasia, i d'afegir encara que, cent anys després del primer protagonista, el “cicle dramàtic” es tancaria amb un

³ BATLLORI, 1958: 55.

⁴ GÓMEZ-ACEBO, 1987.

⁵ MIRA, 2000: 8.

⁶ MIRA, 2000: 8.

actor com Francesc de Borja, sant insigne i puntal d'una Església que faria definitivament impensable una història com la dels seus avantpassats?⁷

Però, aprofundim un poc més. No cal molt per a descobrir que l'obra de Mira sobre els Borja no s'allunya dels seus interessos prioritaris, els que guien la major part de la seua obra, i que podem xifrar en la reflexió antropològica i sociològica de la "valencianitat", perquè els Borja (com sant Vicent Ferrer o Blasco Ibáñez, dels quals també s'ha ocupat en sengles assajos de divulgació històrica) constitueixen referents històrics ineludibles de la valencianitat.⁸

Doncs bé, ací trobem un gran mèrit de la producció històrica de Mira: ocupar-se d'uns personatges mítics per als valencians, però desconeguts per a la major part d'ells, que, generalment, només tenen d'ells un coneixement superficial i tòpic. I és que el poble valencià, per desgràcia, està més habituat al tòpic, li agrada més la llegenda de les seues grans figures (i el tòpic i la llegenda barata, caldria afegir) que la realitat històrica.

Mira es pregunta per quants milers de valencians travessaran cada any els apartaments Borja del Vaticà "sense saber que aquell és l'espai íntim i real dels seus compatriotes més universals i més il·lustres", on van viure i morir. Ho ignoren, passant de pressa cap a les estances de Rafael i la Capella Sixtina. "Quants dels seus paisans, diu, observen una bella llar de marbre on hi ha escrit: *'Alexander Papa VI Borja Valentinus'*?"⁹ I jo diria: quants saben que els rajols de ceràmica que adornen el paviment d'eixes estances són valencians, fets a Gandia, i enviats a Roma, a requeriment del papa, pel seu fill Joan de Borja. I quants valencians, en les seues visites a les grutes vaticanes, passaran per davant del sarcòfag que va contindre les restes mortals de Calixt III (perquè necessàriament cal passar per davant d'ell) sense adonar-se que és el sepulcre d'un papa valencià, del primer papa valencià? Més inclús, quants entre els moltíssims valencians que visiten Roma tots els anys saben que els papes Borja estan soterrats en l'església nacional espanyola de Sant Jaume i Montserrat i acudeixen a visitar la seua tomba? Ben pocs, i ho dic amb coneixement de causa, perquè hi vaig residir durant els meus anys de doctorat a Roma i vaig poder comprovar-ho.

Tornant al nostre tema, he de dir que per a un historiador com sóc jo és una satisfacció comprovar que Mira, inclús en la seua novel·la, ens ofereix una imatge exacta, precisa, rigorosament històrica dels Borja. No els tracta a nivell d'anècdota, com tantes vegades ocorre i com hagués sigut més fàcil, sinó a un nivell rigorosament històric; divulgatiu, certament, però rigorosament històric. Certament, Mira no pretén fer investigació històrica, però la seua obra està basada en el millor de la investigació històrica sobre els Borja. A més, a vegades el divulgador, el bon divulgador, com Mira, dona més del que ofereix l'historiador, perquè l'historiador, sovint, atrapat en el bosc de les dades, preocupat per l'exactitud històrica de les seues afirmacions, per la base documental d'estes, perd de vista i no ofereix una cosa molt important, que interessa al lector i que també pertany en última instància a la tasca de la història: el sentit, l'ànima, la interioritat, el perfil psicològic, la personalitat del personatge. L'historiador és molt mesurat, sovint massa, a l'hora de fer açò; en canvi Mira, més lliure en quant que no és historiador professional, ens ho ofereix: a partir de les dades històriques ens dona el retrat extern i intern del personatge, la seua figura completa, la que emergeix de la documenta-

⁷ Cf. MIRA, *ibíd.*

⁸ MIRA, 2002 i 2004.

⁹ MIRA, 2000: 8.

ció però va més enllà de les simples dades. A un periodista que l'entrevistava sobre el tipus de novel·la històrica que feia li confessava: "A mi el que m'interessa fer és una altra cosa: interioritzar el personatge, el seu pensament, l'època que l'envolta, etc., i a partir d'aquí explicar una història des de l'experiència d'aquell personatge".¹⁰

Donaré uns exemples d'açò, trets de la novel·la *Borja Papa*. Allí Mira fa dir a Alexandre VI estes paraules sobre el papa Luna: "Però Benet XIII va perdre el nom i el número no per falta d'espases ni de raons, sinó per sobres de supèrbia, perquè ell, abans de cap altra dignitat ja tenia la de ser Pero Martines de Luna i un Luna d'Aragó [...] no podia acceptar cap de les vies d'eixida que li van presentar els doctors de la Sorbona, l'emperador Segimon o els pares de l'església en dos concilis, ni la via cessionis ni la via concordiae et conventionis, i quan parlava de la via justitiae volia dir únicament que la justícia era ell, per alguna cosa i no debades havia nascut al castell d'Illueca i el seu nom era Martines de Luna i Peres de Gotor".¹¹ Este juí, un historiador no s'atreveiria a fer-lo, però expressa perfectament el caràcter altiu de Pere de Luna, que va ser en gran part la causa de la seua ruïna, i històricament està justificat.

O quan Mira fa dir a Alexandre, mentre descriu el colorit i la magnificència de les festes de la seua coronació: "jo no he fet mai gran cabal d'aquests predicadors de reformes que voldrien veure tota la cort de Roma vestida de burell i fent perpètua penitència, l'última cosa que necessiten els fidels és una església trista";¹² ens està dient més de la concepció eclesial del segon papa Borja que molts llibres d'història.

Una de les millors pàgines de la novel·la (al meu entendre), d'una exquisida tendresa i vertadera profunditat religiosa, és aquella en què es descriu Alexandre davant del cadàver del seu fill Joan, elevant una sentida i intensa oració a Déu, "amb tota l'ànima concentrada", en tan dolorosos moments: "Senyor tu també vas conèixer la passió i la mort del fill que estimaves, no vull preguntar-te per què m'has privat del meu, sé que són grans els meus pecats i he merescut aquest càstig i molts més que volgues enviar-me, però per què haves de fer caure la teua ira sobre el meu fill i no sobre la meua persona, ell era massa jove encara i els seus pecats eren només pecats de jove, ací davant tinc per última vegada la seua carn que era mortal, només vull saber on és la seua ànima, ara tingues misericòrdia Senyor i purifica-la igual com han purificat piadosament el seu cos de llot i d'immundícies, no rebutges per sempre la teua presència en el cel al fill de qui has volgut que siga vicari teu en la terra".

En esta pregària, evidentment composta per Mira, s'expressa bellíssimament el dolor d'un pare que presenta a Déu, sense rancor, les seues queixes per la mort d'un fill, amb una serena acceptació que brolla d'una ferma esperança: la de "creure –diu Alexandre VI / Mira– que Déu farà com fem els pares i que a l'hora del càstig suprem en el seu cor pesarà més la pietat que la justícia".¹³

Estes paraules, que no són històriques, manifesten, en canvi, la sincera religiositat del segon papa Borja, que no és cap pecador llibertí descregut, com ens vol fer creure la llegenda negra, sinó un pecador, certament, i gran, que té consciència de tal, però que confia en la misericòrdia divina, que veu Déu com a Pare, abans que com a jutge. D'açò, no ens en diuen res els llibres d'història, però Mira, a partir de les escasses dades

¹⁰ NOGUERO, 2001.

¹¹ MIRA, 2001: 36.

¹² MIRA, 2001: 13.

¹³ MIRA, 2001: 237-238.

històriques que tenim, compon esta bella pàgina que està en perfecta sintonia amb la religiositat de Roderic de Borja, de la qual donen prova (i açò sí que és història) les paraules que dirigia en una carta al mateix fill sis anys abans (el 31 de juliol de 1493), quan este va vindre a Gandia per a fer-se càrrec del ducat i consumir el seu matrimoni amb Maria Enríquez: “Duc, si vols haver la gràcia i benedicció nostra, te manam que tu sies devot de la Nostra Dona gloriosa e bon cristià, tement e observant los manaments de nostre Senyor Déu, *a quo cuncta bona procedunt*, ohint cascun dia, devotament, ta missa. E guarda d’èsser mentirós, xismer, ni reportador de noves, ni de dir enuig, ni injúria a persona del món”.¹⁴

Podrien multiplicar-se els exemples, com les pàgines dedicades a justificar i descriure la guerra contra els Orsini, però no vull allargar-me massa ni apartar-me del meu tema. Només diré que subscric plenament l’afirmació que algun crític ha fet al presentar *Borja Papa* com “una autobiografia imaginada” de Roderic de Borja / Alexandre VI; imaginada “però no gaire imaginària”,¹⁵ perquè com ens explica el mateix Mira: “El lector pot tenir la seguretat –si és que això li interessa– que en aquestes ‘memòries’ un 90% és història i fets perfectament documentats..., i només l’altre 10% (no diré quin) és invenció”.¹⁶ Qui conega les fonts i les principals investigacions sobre els Borja pot reconèixer perfectament en *Borja Papa*, i també en *Els Borja. Família i mite*, els ecos dels documents i de les investigacions borgianes: així, l’empremta del *Diari Secret* de Burckard és patent; en unes pàgines es percep l’eco seré de Batllori, en altres les resonàncies dels precisos juís de Ludwig von Pastor, ni tan sols falten les dissonàncies de Susanne Schüller-Piroli, no sempre encertada en quant diu dels Borja. Així podem dir que l’obra borgiana de Mira és com una simfonia concertada, que arreplegant sons de diversos autors, els fon per a aconseguir una obra pròpia, plena de color i de vida. *Borja Papa* i les biografies de la família Borja són, com el propi Mira afirma “un treball de síntesi, que només és possible fer amb rigor quan tens darrere tot un bagatge acumulat, no es pot improvisar”.¹⁷

En este sentit, he de dir que Joan Francesc Mira presenta els personatges borgians en el seu context, en el marc local i universal en què es troben i des del qual (només des del qual) són comprensibles i explicables. I açò ho fa molt bé, excel·lentment bé, tenint en compte que no és fàcil: trencar la imatge tradicional, el “clixé” dels Borja, per a presentar la imatge real, autèntica i completa dels personatges és un gran mèrit de l’obra de Mira, i és una tasca gens fàcil, ho sé per experiència, perquè es tracta d’imatges estereotipades molt arrelades no sols entre la gent, sinó fins i tot entre els historiadors i, sobretot, entre eixa caterva de pseudohistoriadors locals que s’ocupen de les glòries valencianes. Jo ho vaig sofrir a l’hora d’escriure la meua tesi sobre Alfons de Borja / Calixt III, on un dels majors obstacles que vaig trobar va ser alliberar-me del pes opressiu de la historiografia tradicional, que ens dóna una imatge distorsionada del personatge. Doncs bé, Mira ho aconsegueix magníficament.

Així, cal destacar la discreció amb què afronta els aspectes més cridaners, més morbosos de la vida d’Alexandre VI: les seues relacions amoroses i els seus nombrosos

¹⁴ La carta, que es troba a l’Arxiu de la Catedral de València (sig. 64:1), fon publicada per SANCHIS SIVERA, 2001: 72.

¹⁵ ISERN, 2001.

¹⁶ MIRA, 2001: 329.

¹⁷ Cf. NOGUERO, 2001.

fills; assumptes que Mira descriu amb la mateixa naturalitat que tenien estos fets en el context de l'època. En efecte, els vicis d'Alexandre són evidents i inexcusables; pretendre negar-los o fins i tot minimitzar-los és un abús històric que desacredita els historiadors benintencionats que ho han intentat, i Mira no els amaga. Ara bé, estos vicis hem de col·locar-los i comprendre'ls en el seu context històric, i Mira ho fa. I quan els veiem així comprenem, en primer lloc, que tals defectes no van ser sols ni exclusius del segon papa Borja; en trobem de semblants en papes, cardenals i prelats d'aquell temps. Certament açò no és una excusa que l'allibere de tota responsabilitat moral, però sí ens dóna a entendre que en aquell moment hi havia un difús clima social de "permissivitat", de tolerància davant d'aquests vicis, l'efecte del qual era que no fossen considerats per l'opinió pública amb la severitat amb què foren jutjats en èpoques posteriors i hui en dia. Ens trobem, com molts historiadors han assenyalat, en l'"era dels bastards", en la qual este fenomen és un fet comú i acceptat en totes les monarquies europees. I el papat no era una excepció. Per a la mentalitat de Roderic de Borja i de molts dels seus contemporanis, tal estil de vida podia conjuguar-se perfectament amb una fe cristiana no diré pura, però almenys sincera.

Personalment he de dir que *Borja Papa* és una de les millors novel·les que he llegit sobre els Borja, comparable només, per l'equilibri entre qualitat literària i veracitat històrica, amb la famosa *Lucrezia Borgia* de la Maria Bellonci.

En conclusió, el valor de l'obra històrica de Joan Francesc Mira radica en la seua contribució a difondre la història valenciana, el millor de la història valenciana, el més universal de la història valenciana. La seua obra és un notable esforç de recuperació de la memòria històrica dels valencians, particularment significatiu pel fet que els personatges per ell estudiats es caracteritzen pel seu universalisme. Enfront del provincialisme, del localisme esterilitzant de gran part de la cultura "oficial" valenciana, que es tanca autocomplaent en la lloança de les "glòries" locals sense captar la verdadera dimensió d'estes, Mira destaca que els Borja són veritables representants del valencià, precisament per la seua universalitat, per unir localisme i universalitat, per saber viure, sense complexos, com a valencians a l'Europa i al món de la seua època, conjugant perfectament el patriotisme amb la universalitat. I en este sentit són figures paradigmàtiques, exemplars per als valencians.

Al meu entendre, la millor lliçó que ens dóna Mira en les seues obres sobre els Borja és la de fer-nos comprendre que "la realitat històrica és infinitament més rica, més complexa i més apassionant" que el mite borgia.

Xàtiva, 7 de maig de 2016

BIBLIOGRAFIA

- BATLLORI, Miquel, *Vuit segles de cultura catalana a Europa. Assaigs dispersos*, Barcelona: Ed. Selecta, 1958.
 GÓMEZ-ACEBO, Lluís, *A la sombra de un destino*, Barcelona: Tusquets editors, 1987.
 ISERN, J. J., "Els Borja: història, mite i llegenda negra", *Avui* (4.I.2001).
 MIRA, Joan Francesc, *Els Borja. Família i mite*, Alzira: Edicions Bromera, 2000.
 MIRA, Joan Francesc, *Borja Papa*, València: Edicions Tres i Quatre, 2001. [5a ed.]

- MIRA, Joan Francesc, *Sant Vicent Ferrer. Vida i llegenda d'un predicador*, Alzira: Edicions Bromera, 2002.
- MIRA, Joan Francesc, *La prodigiosa història de Vicent Blasco Ibáñez*, Alzira: Edicions Bromera, 2004.
- NOGUERO, Joaquim, "Entre la història i les històries. Entrevista a Joan Francesc Mira", *Escola Catalana*, 376 (gener 2001), p. 41-46.
- SANCHIS SIVERA, Josep, *Alguns documents i cartes privades que pertanyeren al segon duc de Gandia en Joan de Borja. Notes per a la història d'Alexandre VI*, Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2001.